

УДК 94 (477.4): 262 «17/18»

*Валентина Лось
(Київ)***ЗМІНИ ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ (ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА
НАПРИКІНЦІ XVIII- ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.)**

Повнота висвітлення та осягнення історії України кінця XVIII – першій половині XIX ст. не можлива без вивчення історії Церкви та церковних інституцій. Історію Церкви взагалі, і Греко-Католицької зокрема, не можливо вивчати без вияснення територіально – адміністративної структури та її змін, зумовлених геополітичною ситуацією Східної Європи зазначеного періоду (поділи Речі Посполитої). Окрім того, малодослідженим залишається і сам процес функціонування церковних інституцій Луцької уніатської єпархії в умовах перебування у складі “єдиновірної” Російської імперії.

Важливо наголосити, що на сучасному етапі розвитку історичних досліджень, чільне місце посідає церковна історія, свідченням чого є поява значної кількості монографічних та дисертаційних досліджень. Зокрема, слід назвати монографію О. П. Крижанівського, в якій автор приділив значну увагу зовнішньому та внутрішньому становищу Греко-Католицької Церкви в складі Російської імперії¹. В праці не лише розкривається одержавлення Церкви Російським урядом, а і простежуються особливості адміністративної структури Православної, Римо-Католицької та Греко-Католицької Церков на Правобережній Україні. Питання адміністративної організації Уніатської Церкви побіжно торкається М. Довбищенко в своєму дисертаційному дослідженні про соціальну та регіональну структури Церкви XVI-XVII². Окрім того, функціонування церковних інституцій, зокрема інституту канонічних візитацій Львівської єпархії першої третини XVIII ст. присвячене дисертаційне дослідження І. Сковчиляса³. Попри вагомість вищезазначених досліджень, які відрізняються значним масивом зібраного та проаналізованого матеріалу, питання організації Луцької уніатської єпархії у складі Російської імперії лишилося поза сферою наукових зацікавлень авторів. Деяко більше заторкують нашу проблематику публікації В. Присяжнюка та В. Білик⁴. Якщо В. Присяжнюк висвітлив механізм обрання, призначення та посвяти уніатських архієреїв Правобережжя напередодні поділів Речі Посполитої, що дозволяє простежити процес змін цих канонічних інституцій

на початку XIX ст., то дослідження В. Білик безпосередньо присвячене структурі Уніатської Церкви досліджуваного нами періоду. Незважаючи на значну увагу, приділену дослідницею єпархіальній структурі Греко-Католицької Церкви Луцької єпархії, сам механізм функціонування її органів управління, а також боротьба уніатської ієрархії за відбудову деканатської та парафіяльної сітки, залишилися нерозглянутими. Слід зазначити, що питання організації Греко-Католицької Церкви на теренах України та Білорусії є досить актуальними для сучасної польської історіографії, що є ще одним свідченням того, наскільки визрілою стала необхідність проведення наукових пошуків у цьому напрямку⁵.

Предметом нашої розвідки виступає не лише адміністративна організація Греко-Католицької Церкви Правобережної України та її зміни протягом XIX ст., а і функціонування єпархіальних органів управління та їх роль у процесі відновлення внутрішнього потенціалу Церкви. Хронологічно дослідження охоплює останні роки XVIII – 30-ті рр. XIX ст. і є однією із складних сторінок існування Греко-Католицької Церкви в складі Російської імперії, уряд якої проводив цілеспрямовану політику уніфікації та русифікації Церков новоприєднаних земель.

Наприкінці XVIII ст. Українсько-Білоруська Греко-Католицька Церква, яка за 2 століття свого існування перетворилася в самостійну та дієздатну організацію, нараховувала 8 єпархій: Володимирську, Полоцьку, Луцьку, Пінську, Холмську, Львівську, Перемишльську і Митрополичу. В унії перебувало 9 452 парафії, 150 василіанських монастирів і близько 4 млн. вірних⁶. Із зазначених єпархій на території України функціонували чотири, а саме: Володимирська, Луцько-Острозька, Львівсько-Галицько-Кам'янецька та частина Митрополичої. До Володимирської єпархії входили землі Підляшшя, частина Волині, а також частково південь Білорусі; до Луцько-Острозької – більша частина Волинського воєводства, до Львівсько-Галицько-Подільської входили землі Галичини та Поділля, а до Митрополичої – Брацлавське, Київське та частина Волинського воєводств, а також значна частина білоруських земель⁷.

Розлеглість 8 уніатських єпархій на території 18-ти воєводств ускладнювала функціонування церковної адміністрації. Крім того, якщо взяти до уваги наявність на території Митрополичої єпархії близько 2,5 тис. парафій, то можна припустити, що єпископські візитації були тут досить складною процедурою.

Встановити точну кількість уніатських парафій, розташованих на території Правобережної України, є досить складно із-за невідповідності церковного поділу земель з адміністративно-територіальним, а також

відсутністю точних даних. Сучасний польський дослідник М. Радван подає свої підрахунки, які, щоправда, стосуються не лише Правобережжя, а всієї території України в складі Речі Посполитої. Так, в 1772 р. у Брацлавському й Київському воєводствах Митрополичої єпархії кількість уніатських парафій доходила до 2091. У Володимирсько-Брестській єпархії, нараховувалося 204 парафії, в Луцькій – 1027, і Львівсько-Кам'янецькій – 712. Тобто, на 1772 р. на Україні в межах майбутнього російського завоювання знаходилося 4.034 парафії⁸. Звичайно, не всі зазначені парафії знаходилися на території Правобережної України, проте якщо врахувати, що на 1839 р. їх залишилося 139 – більше 3-х % від попередньої кількості, то таке різке зменшення вражає.

Після трьох поділів Речі Посполитої греко-католицькі парафії опинилися в межах Австрії, Пруссії та Росії. Так, землі Речі Посполитої, на яких знаходилася невелика частина уніатських єпархій Володимирської та Митрополичої єпархій (70 парафій), перейшла до Пруссії. Всі інші землі з уніатськими єпархіями були поділені між Австрією і Росією. З Львівсько-Кам'янецької єпархії (всього 2508) 712 єпархій, що знаходилися на території Поділля, перейшли до Росії. Крім цього, до Росії потрапила більша частина Луцької і Холмської єпархій. Із всіх 9452 уніатських парафій до Росії перейшло – 5865. Отже, наприкінці XVIII ст. в складі Російської імперії знаходилися більша частина єпархій Греко-Католицької Церкви Правобережної України.

Організаційна структура Греко-Католицької Церкви, що складалася під латинськими впливами протягом XVII-XVIII ст., була представлена митрополитом та єпископами, яким підпорядковувалися декани, ігумени монастирів, парафіяльні та домові священники, а також єпархіальними інституціями. До останніх відносять капітули, консисторії, конгрегації деканів та духовні освітні заклади. Існував інститут довірених каноніків-візитаторів, які раз в кілька років здійснювали ревізію церков⁹. Функціонування вищезазначених церковних інституцій забезпечувала поступальний розвиток самої Церкви. Поряд з тим, організаційно-канонічна підлеглість Риму забезпечувала відносну автономність Греко-Католицької Церкви в Речі Посполитій, а наявність митрополії сприяла відусобленню уніатської ієрархії від католицької. В цілому під захистом Греко-Католицької Церкви, попри зовнішню латинізацію, українське життя зберігало свої давні національні форми. Проте, розвиток Церкви ускладнювався низкою внутрішніх проблем, зокрема: низький рівень освіти духовенства, його матеріальна залежність від поміщиків-коляторів та недостатній рівень пастирської праці. Не сприяли цьому і зовнішні

чинники, перш за все перебування в складі Речі Посполитої на правах другорядної Церкви, міжконфесійні конфлікти, а також близькість Російської держави, яка протягом всього XVIII ст. використовувала православ'я як ідеологічне обґрунтування своїх інтервенцій в Річ Посполиту. З огляду на це, стрімку втрату Уніатською Церквою більшості своїх парафій можна пояснити сукупністю внутрішніх та зовнішніх несприятливих чинників її існування. Проте, це питання і досі ще не знайшло остаточного вирішення і залишається відкритим для дослідників.

Вже саме розташування греко-уніатських єпархій в межах різних держав, що ускладнювало комунікаційні зв'язки духовенства та вірних, не сприяло нормальному функціонуванню Церкви. А перехід Церкви до складу Російської імперії, яка проявляла своє вороже ставлення до унії від самого початку її утворення, цілком очевидно, не сприяло покращенню її становища. Після остаточного переходу всіх уніатських єпархій до складу Росії в 90-х рр. XVIII ст., Катерина II в першу чергу приступила до знищення унії саме на Україні, залишивши на певний час на стороні проблеми Білорусі. Вже 6. 09. 1795 р. імператриця видала указ про скасування всіх уніатських єпархій на території України, залишивши лише одну Полоцьку в Білорусії. Українська Уніатська Церква, на якій була зосереджена основна увага уряду, найбільше постраждала – крім повної втрати своєї ієрархії та єпархіальної структури, катастрофічно зменшилася і кількість мирян та духовенства. Так, близько 20 % загальної кількості духовенства українських єпархій втратили парафії, чого не спостерігалось на Білоруських землях¹⁰. За російським законодавством, разом із частиною парафіян до православного відомства переходили і парафіяльні церкви з їх землями та майном. Ударом для Церкви було скасування василіанського орденського управління та переходу частини найбагатших василіанських монастирів до юрисдикції православної духовної влади (10 монастирів, а в Білорусії – 4, хоча на її території було зосереджено більше монастирів ніж на Україні)¹¹. Отже, наприкінці XVIII ст. Греко-Католицька Церква Правобережної України була на межі повного знищення. Вона офіційно втратила свою ієрархію, більшу частину церков та церковного майна, значну частину духовенства та понад 2 млн. вірних. На місці ліквідованих українських уніатських єпархій було створено нові територіальні церковні структури: Брацлавську та Волинську православні єпархії, які на противагу уніатським, швидко зростали та зміцнювалися

Із зміною політичного курсу наступників Катерини II – Павла I та Олександра I, відбулися зміни і у становищі Греко-Католицької Церкви, зокрема вже 28. 04. 1798 р. було відновлено Луцьку уніатську єпархію, до

складу якої входили всі греко-католицькі парафії Правобережних губерній. Проте, це аж ніяк не означало відновлення Церкви в її колишніх межах. Так, доступні нам статистичні дані за 1803 р. ілюструють зміни, які відбулися у становищі Церкви із входженням українських земель до складу Росії. Слід врахувати, що вони відображають вже частково відновлену Луцьку єпархію, адже на початку XIX ст. почався поступовий процес повернення насильно приєднаних уніатів. Відроджена Луцька єпархія, яка охоплювала всі українські правобережні парафії, нараховувала 176 парафій, з яких основна маса (164) була зосереджена на Волині. На Київщині – 7, а Поділлі – всього 5 парафій. Чисельність парафіяльних священників становила 195 чол., безмісних – 594 а парафіян – 102150 тис. (з них 94977 в парафіях, і 7173 в підпорядкуванні монастирів). Всього на Правобережній Україні залишилося 28 чоловічих монастирів, з них 3 – в Київській губернії, 2 – в Подільській і 23 – на Волині. Крім того, на Волині було 3 жіночих монастиря. Загальна кількість ченців та черниць на 1803 становила 311¹².

Отже, Греко-Католицька Церква Правобережної України на 1803 рік зменшилася з 4 тис. парафій до 176, що значно послабило її політичне і матеріальне становище. У багатьох повітах Правобережної України повністю зникли уніатські церкви. Це здебільшого стосувалося Поділля і Київщини, де Уніатська Церква не пустила глибоке коріння, і зменшення парафій почалося ще до входження Правобережжя до складу Росії. Так, якщо на початку 1770-х рр. в Брацлавському та Київському воєводствах нараховувалося 2091 парафій, то вже на 1782 р. – 1839, тобто зменшилося на 259 парафій. Основною причиною цього було насильницьке втручання Росії в релігійні справи Речі Посполитої. На Волині також спостерігалось зменшення парафій. Так, на 1795 р. уніатські парафії повністю були скасовані в Староконстантинівському, Заславському та Новоград-Волинському повітах. Якщо у 1788 р. в Новоград-Волинському повіті було 40 уніатських церков і каплиць, то на 1795 р. – не залишилося жодної¹³. Попри такі великі втрати, а також несприятливі політичні умови в складі Російської імперії, Українська Греко-Католицька Церква в першій третині XIX ст. продовжувала функціонувати.

Як вже зазначалося, офіційне відновлення Луцької єпархії відбулося 28.04. 1798 р. Єпископом “нової” Луцької єпархії було призначено Стефана Левинського, який до 1795 р. її очолював. Резиденція Луцького єпископа знаходилася у василіанському монастирі в Почаєві.

Поряд із відновленням єпархії розпочинається і відновлення єпархіальної системи управління, зокрема капітули та консисторії, як

найбільш необхідних елементів адміністративного апарату Церкви, існуючих в церквах католицьких обрядів ще з середньовіччя. Капітула та консисторія виконували роль колегіальних дорадчих та виконавчих органів влади при єпископі. Уніатські консисторії на території Російської імперії проіснували до самої ліквідації Церкви, а капітули, які були властиві лише для католицького обряду, як залишки латинізації – були ліквідовані в 1828 р.

Луцька греко-католицька капітула складалась із 6 прелатів: архіпресвітера, архідиякона, схоластика, кустоша, кантора, хартулярія (*kustosz, kantor, chartulariusz*), кожен з яких виконував свої функції, а також 6 каноніків. Члени капітули походили із шляхетського або священницького стану та отримали освіту високого рівня. Їх освітянські шляхи проходили через василіанські школи та духовні семінарії Житомира, Олики, Холма, а також Віленську духовну семінарію. З 1803 р. отримання вищої освіти у Віленській семінарії стає обов'язковою умовою зайняття посади в капітулах та Колегії¹⁴. Обов'язком членів капітули було постійне перебування при кафедрі та виконання літургії. Також вони займалися фінансовими звітами та пастирською працею в єпархії. Єпископ без згоди капітули не міг здійснити будь-яких змін в майновому стані парафій. Прелати та каноніки вибирали з поміж себе 2-х судів, які дбали про збереження порядку та дисципліни. Поряд з тим, вони вибирали єпархіального асесора до Римсько-католицької Колегії в Санкт-Петербург, а в разі смерті єпископа управляли єпархією до призначення нового. Найбільш відомим головою Луцької капітули зазначеного періоду був суфраган Кирило Сироцинський. Члени капітули отримували невисоку платню, яка становила близько 30 руб. річних. На відміну від досить багаті Брестської капітули, Луцька не мала великого фондушевого забезпечення. В 1836-40-х рр. фондуш капітули приніс 6598 руб. прибутку, більшість якого (5902 руб.) була передана на загальне користування греко-уніатського духовенства.

Ще однією виконавчою структурою Уніатської Церкви була консисторія. Указом 1804 р. визначався штат її службовців, зокрема: офіціал або намісник єпископа, який засідав в консисторії, вікарій-єпископ-помічник, заступник архієрея, троє асесорів, двоє секретарів, один з яких займався справами консисторії, а другий – припровадженням справ до архієрея; протоколіст, перекладач, губернський реєстратор, не більше шести інших канцелярських службовців та два охоронці. Всі службовці, крім охоронців, призначалися з каноніків – членів капітулу та священнослужителів кафедрального собору, котрі відали всіма справами,

крім суду над духовенством. Службовці могли бути із прелатів-каноніків, які були наділені правом духовного суду на 3 роки. Призначав членів консисторії раз в три роки єпископ, а з посиленням політичного нагляду – імператорський уряд. Звільнялися всі працівники за розпорядженням колегії. Службовці були зобов'язані носити мундири і отримувати жалування з прибутків єпархіальних архієреїв¹⁵. Зарплатню члени консисторії, які здебільшого склалися із членів капітули, отримували з єпископських фондів. Луцька консисторія, на відміну від капітули, проіснувала під пильним наглядом світської влади до 1839 р. В цілому, царський уряд протягом 20-30-х рр. ХІХ ст. проводив політику поступового зменшення впливу церковних інституцій Греко-Католицької Церкви аж до повного їх знищення разом із церквою¹⁶.

З відбудовою адміністративних структур єпархії розпочалася і відбудова деканатської сітки – складової одиниці єпархіального управління. Якщо на 1772 р. за підрахунками польського дослідника В. Клобука, на території українських земель Речі Посполитої знаходилося 84 деканати, то на 1816 р. їх кількість зменшилася в три рази (до 26)¹⁷.

Луцька уніатська єпархія поділялася на: Брацлавську, Київську, Ямпільську проофіціації; Вінницьку, Кам'янецьку та Ольгопільську сурогації; Житомирську делегатуру та Овруцький і Радомишльський протопресвітеріати. Крім того, до її складу входило 23 деканати, а саме: Домбровицький, Дубнівський, Гайсинський, Горохівський, Володимирський, Луцький, Олицький, Ковельський, Кашоградський, Камінь-Каширський, Корецький, Ратнівський, Ратнівсько-Зажицький, Острозький, Рівненський, Могилівський, Черняхівський, Махновецький, Уманський, Немирівський, Заславський, Проскурівський, Летичівський та Сквирський.

Деканатська сітка Луцької єпархії становила 31 % від загальної кількості деканатів в 4-х уніатських єпархіях. Проте, у своїй більшості ці деканати фігурували тільки теоретично, особливо на території Київщини та Поділля, де кількість парафій була мінімальною. Потреба в їх існуванні обумовлювалася зв'язком із безмісними священиками даних територій.

Здебільшого, для кращого управління деканати збігалися із територією повіту. Проте були і винятки. Так, наприклад, Ковельський повіт був поділений на 5 деканатів: Ковельський, Ратнівський, Ратнівсько-Зажицький, Камінь-Каширський та Кашоградський, а частина парафій Луцького повіту була навпаки поділена між двома деканатами – Луцьким і Домбровицьким¹⁸. Місце резиденції деканів не завжди співпадало зі столицею деканату.

Посередницьку функцію між деканатом і парафіяльним духовенством займав декан, який не мав визначеного терміну виконання своїх функцій. Декан, в залежності від території деканату, інколи мав помічників – віце-декана і екзаменатора. Здебільшого, як свідчать джерела, декан мав достатній рівень освіти, що, власне, і було одним із чинників зайняття цієї посади. Основною його функцією була турбота за церкви, візитації яких він був зобов'язаний здійснювати щорічно, а також: передача розпоряджень властей, нагляд за поведінкою духовенства, розгляд конфліктів, затвердження пароха на парафію, візитаційні описи – все це є далеко неповним переліком обов'язків декана. Значимість та авторитетність даної посади пояснюється і тим, що найчастіше саме з деканів обирали духовних депутатів для розгляду міжконфесійних конфліктів.

Протягом сорока років існування Греко-Католицької Церкви Правобережжя в Російській імперії становище її деканатської структури було нестабільним, як власне і самої Церкви. Кількість деканатів та інших церковно-адміністративних одиниць протягом першої половини ХІХ ст. не була сталою. У 1801-1805 рр. для кращого управління була створена Ковельсько-Володимирська сурогатія. А у 1823 р. було ліквідовано Ксаверівський та Барашівський деканати Овруцького повіту, всі парафії яких були поділені між двома деканатами Овруцьким та Виговським¹⁹. Із-за малої кількості парафій Подільської губернії в більшості документах виділяють на її території лише один деканат – Кам'янець-Подільський. На Волині поступово було усунуто Корецький та Острозький деканати за відсутністю в них цілих парафій. Греко-католицькі сім'ї цих повітів були приєднані до інших найближчих деканатів²⁰. Реєстр парафіяльних церков Луцької єпархії за 1820 р. вказує на незначні зміни в кількості парафій різних деканатів. Наприклад, в Дубнівському, Козинському, Камінь-Каширському та Ратненсько-Зажицькому кількості парафій зменшилась на 1-2, а в Ратненському та Овруцькому збільшилась на 2 одиниці²¹. Оскільки кількість церков на початку 1820-х рр. залишалася незмінною в порівнянні з 1803 р., то такі зміни можна пояснити або укрупненням парафій з одного боку, або їх переходом до іншого деканату з іншого боку. Це підтверджує аналіз архівних документів²². У 1839 р. виділяють в Київській губернії Уманський та Липовецько-Таращанський деканати, хоча на 1820 р. в документах вони не значаться. Так само в деяких документах об'єднували Виговський та Овруцький деканати в один Овруцький²³.

Найбільш стійким організаційним елементом Греко-Католицької Церкви були парафії. В досліджуваній нами період уніатські єпархії

скасовувалися та відновлювалися, деканати ділилися, а більшість парафій залишилася незмінною. В результаті місійної акції російського уряду переважна частина населення уніатських парафій була втрачена для Уніатської Церкви, проте самі парафії не зникли, а трансформувалися в структурні одиниці Православної Церкви.

Матеріальною основою утворення та існування парафії був бенефіцій. Парафії, як правило, фундувалися і утримувалися ктиторами, які мали право представляти своїх кандидатів на посаду пароха. Деякі магнатські родини володіли значною кількістю парафій. Так, наприклад, на Уманщині та Брацлавщині родина Потоцьких зафондувала і утримувала більше 100 уніатських парафій²⁴. Парафія як структурна церковна одиниця мала власну канцелярію, що складалася із метричних книг, ведення яких було обов'язком пароха. Крім того, він був зобов'язаний не тільки відправляти літургію та духовні треби, а і слідкувати за матеріальним станом парафії. При великих парафіях парохі мали помічників – священиків-вікаріїв.

Архівні дані дозволяють відтворити стан уніатської парафіяльної сітки на 1803 р. Кількість парафій Луцької парафії становила 176, 94997 вірних, 195 парафіяльних священиків та 594 безмісних. Найбільша кількість парафій зосереджувалася на Волині – 92 % (163), на Київщині – 4,5 % (8), на Поділлі – 2,5 % (5). Уніатські українські парафії були здебільшого малочисельні. Якщо в білоруських єпархіях середня кількість вірних становила від 1 до 1,5 тис. вірних, то в Луцькій переважали парафії із 200-500 мирянами, що становило 44 % від загальної кількості парафій. Парафії, в яких зосереджувалося більше тисячі чоловік, були в українській єпархії рідкістю (7 парафій) та становили всього 2,5 % від загальної кількості таких парафій.

Статистичні матеріали, які зберігаються в архівах Санкт-Петербургу дають можливість відтворити кількісні зміни, динаміку розвитку уніатських парафій протягом першої половини ХІХ ст. Якщо в 1803 р. кількість мирян становила 94997 тис., то на 1829 р. їх число зросло на 1 % (122814), а на 1836 р. – ще на 1 % – (9125659 чол.). З цього випливає, що протягом 30-ти рр. перебування в складі Російської держави спостерігалася незначна динаміка розвитку Греко-Католицької Церкви²⁵. Першість у природньому зростанні уніатського населення займала Волинь, де за даними 1829 р. кількість населення зросла на 1264 чол. На Поділлі, навпаки, спостерігалася поступове природне зменшення уніатського населення, оскільки смертність переважала народжуваність²⁶.

Подільська губернія була територією найменшого зосередження уніатського населення, яке майже все було приєднане до православ'я ще наприкінці XVIII ст. Тому не рідкими були випадки неврахування їх в офіційних статистичних даних перепису уніатського населення. Взагалі, встановити точну кількість уніатів Поділля було складно із-за відсутності у них парафіяльних церков. Уніати Поділля проживали по всій губернії і більшість з них духовні треби виконували по костелах в безмісних священиків. Тому відомості подавалися різні, за словами Й. Семашка, "від 400 до 1500 тисяч"²⁷. Лише в Кам'янці-Подільському була церква, яку ще в 1820-х рр. передали українським уніатам вірмени. При цій церкві знаходилося 700 парафіян. За іншими відомостями уніатів в Кам'янці-Подільському було 693, в Ямпільському повіті – 274, Вінницькому – 143, Литинському – 144, Гайсинському – 1745, всього – 2999²⁸. Біля 1825 р. уніатів Поділля нараховували близько 4500 чол., а на 1839 р. їх кількість зменшилася більше, ніж в два рази і нараховувала 1324 чол. Проте, незважаючи на протиріччя і не точність даних статистики, загальна тенденція зменшення чисельності парафіян була характерною рисою Поділля.

Щодо уніатів Київщини, то найбільша їх кількість була сконцентрована в Радомишльському (6600 чол.) і Сквирському повітах (1542 чол.), а найменша в Черкаському – 2 чол.²⁹ Всього в Київській губернії на 1839 р. проживало 10188 уніатських парафіян, а також 40 уніатських священиків, більшість з яких була безмісна³⁰.

Попри неточності офіційної статистики, в першій третині XIX ст. спостерігалася тенденція, хоч і незначна, до кількісного зростання Греко-Католицької Церкви на Волині. Так, якщо у Новоград-Волинському, Заславському та Острозькому повітах на початок 1795 р. не було жодної церкви, оскільки всі вони були закриті чи освячені на православ'я, то на 1835 р. у них зафіксовано по одній церкві³¹. Якщо взяти до уваги царське церковне законодавство, яке суворо обмежувало будівництво іновірних храмів, то поява нових церков свідчить про зміцнення позицій уніатської церкви. Створення нової парафії було справою нелегкою, оскільки указом 10.03.1802 р. встановлювалася обмежена кількість уніатських церков³². Проте, джерела зафіксували таку спробу в м. Берестечко Дубнівського повіту в 1829 р. Церква в цьому містечку була приєднана до православ'я ще наприкінці XVIII ст., але і після 30-ти рр. перебування в православ'ї частина населення під впливом переконувань уніатського священика повернулася до унії. Крім того, миряни просили призначити їм священика та утворити нову парафію, чим викликали занепокоєння властей, які

наказали використати всі можливі методи для повернення відступників назад до православ'я, що і було зроблено, проте лише в 1838 р.³³

Порівнюючи статистичні дані 1803 р. і 1835 р. можна відзначити збільшення кількості церков на території Правобережних губерній на 8 % (від 133 до 164). Отже, Греко-Католицька Церква Правобережжя, хоч і у невеликих масштабах, проте змогла частково повернути собі втрачені церкви³⁴.

Однією із якісних характеристик внутрішнього становища Церкви як організації є матеріальний стан самих культових споруд. Як у XVIII ст. так і на початку XIX ст. переважна більшість уніатських церков була побудована з дерева, що у порівнянні з цегляними католицькими костелами, аж ніяк не свідчило про задовільний матеріальний стан Греко-Католицької Церкви. Така ситуація була властива не тільки українським церквам, а і дещо багатшим білоруським. Так, в Полоцькій уніатській єпархії на 1804 р. кам'яні церкви становили лише 4,9 % від їх загального числа³⁵. В Луцькій єпархії їх кількість була ще меншою – 3,4 %³⁶. Проте, на 1835 р. кількість українських кам'яних церков зросла до 12, що становить 7 % від загального числа. Так, за даними 1803 р. в Луцькій єпархії було 5 кам'яних церков, з яких 3 – в Дубнівському повіті, і по одній в Ковельському та Луцькому, а на 1835 р. їх кількість збільшилася до 12, а саме: в Ковельському – 4, Луцькому – 2, Дубнівському – 4, Володимирському – 2³⁷. Сам факт будівництва церков, тим більше кам'яних, є свідченням наявності підтримки церкви в середовищі поміщиків.

Предметом особливої уваги царської політики було греко-уніатське духовенство, яке, без сумніву, відіграло важливу роль у відновленні організаційної структури Церкви та зміцненні її позицій. Його відношення до уніатських традицій впливало на образ самої соціальної групи духовенства в очах населення, а з іншого боку, було предметом посиленої уваги царського уряду. Як вже зазначалося, на 1798 р. Луцька єпархія нараховувала 146 парафіяльних і 780 священників, що втратили парафії (близько 25 % від попередньої кількості духовенства), щоправда, всіх українських єпархій, а не тільки Правобережжя. Найбільша кількість безмісних священників проживала саме на території Правобережної України. Якщо в Білорусії проживало на 1803 р. 139 священників, позбавлених парафій, то на Україні їх було в 4 рази більше – 594 чол. Зауважимо, якщо на Волині на 1803 р. кількість безмісних була найбільшою – 211 чол., то на 20-ті рр. XIX ст. їх кількість була найменшою серед інших губерній Правобережжя, зокрема: Волинь – 66, Київщина – 78, Поділля – 98³⁸. Можна припустити, що причиною цього є не тільки природне зменшення

чисельності священиків, а і зайняття нових парафій, які виникали саме на цій території. Крім того, попри таку значну кількість священиків позбавлених парафій, Греко-Католицька Церква в період лібералізації цілеспрямовано збільшувала кількість своїх пастирів за допомогою нових висвячувань. Так, якщо на 1803 р., порівнюючи з 1798 р., їх кількість зросла на 7,6 % (191 чол.), то на 1826 – майже в 3 рази (433 чол.) Із загальної кількості священиків на 1826 р. найбільше їх число – 60 % було посвячено протягом 1800-1826 рр. Всього було посвячено 182 чол. у парафії Волинської губернії, 52 – Київської і 21 – Подільської, де взагалі не було парафій. Аналіз джерел свідчить, що священиків відправляли і в ті населені пункти, де не було парафій. Так, було посвячено священиків в Острозький, Староконстантинівський, Заславський та Новоград-Волинський повіти Волинської губернії та Уманський повіт Київської губернії, де не було парафій. До однієї парафії Махновського повіту, висвячення отримало 11 священиків. Їх розміщували навіть по селах з мінімальною кількістю уніатів. Наприклад, в с. Лопатин з 3 уніатськими парафіянами та с. Петрівку з 5 у 1817 р. було висвячено священиків. Можна припустити, що більше всього, це здійснювалося не тільки для забезпечення духовними потребами поодиноких уніатів цих районів та розміщення постійно зростаючої кількості пастирів, що також мало місце, а і з метою місіонерської діяльності та повернення новоприєднаних до уніатської церкви. Тобто, це був своєрідний вид боротьби Церкви за виживання в несприятливих умовах Російської імперії, коли все законодавство було спрямоване проти її посилення. Цікаво, що найбільша кількість посвят припадає на 1811-1812 рр. На жаль пояснити цю активність на даний момент не видається можливим із-за відсутності необхідних джерел, проте можна припустити наявність зв'язку із зовнішньополітичною ситуацією в Росії на той час.

Протягом кінця XVIII – початку XIX ст. Греко-Католицька Церква Правобережної України пройшла кілька етапів розвитку: від повної втрати єпархіального управління, вищої ієрархії, значної кількості церков з їх фондами, частини духовенства, що змінило обряд та близько 2 млн. вірних в часи Катерини II, до її часткового відновлення у період правління Павла I та Олександра I. В цілому перші десятиліття XIX ст. ознаменувалися якісними змінами в становищі української Греко-Католицької Церкви. Перш за все, це стосується відновлення адміністративних структур церкви, зокрема єпархії та єпархіальної системи управління, деканатської та парафіяльної сітки, що є необхідним атрибутом організації церкви. Хоча Греко-Католицька Церква не змогла повернути собі і

половини втраченого, проте навіть в надзвичайно зменшеному вигляді вона продовжувала свою діяльність, чому сприяв сам факт відновлення адміністративно-церковних інституцій, який забезпечував функціонування церкви. Незважаючи на складні умови існування між православним урядом і місцевою католицькою адміністрацією, Греко-Католицька Церква змогла не тільки частково зберегти свої позиції, а і продовжувала кількісно та якісно зростати, виконуючи всі свої функції та пастирські обов'язки. Проте, функціонування церковних структур відбувалося в умовах політичного нагляду, посилення якого спостерігалось з кінця 20-х рр. та привело до поступової реорганізації, а згодом і остаточного знищення всіх організаційних структур разом із ліквідацією самої Церкви.

Annotation

The article deals with the Greek- Catholic Church territorial-administrative organization on the Right-Bank Ukraine at the end of XVIII – first half of XIX century. The author research the diocese and parochial structure of Lutsk Union diocese, and try to elucidate the function process of church institutions in context with the Russian Empire religion policy.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню територіально-адміністративної організації Греко-Католицької Церкви Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Автор робить спробу висвітлити єпархіальну, деканатську та парафіяльну сітку Луцької єпархії, а також намагається з'ясувати процес функціонування церковних інституцій в контексті релігійної політики Російської держави.

¹ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. – К.: Вища школа, 1991. – 125 с.

² Довбищенко М. Регіональна та соціальна структура уніатської церкви кінця XV – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волинського воеводства): Дис. канд. іст. наук. – К., 1998. – 220 с.

³ Скочиляс І. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730-1733 рр. як історичне джерело: Дис. канд. іст. наук. – К., 1999. – 218 с.

⁴ Присяжнюк В. П. Система заміщення уніатських архієрейських кафедр у Правобережній Україні в XVIII ст. (До питання про організаційну структуру церкви в регіоні) // Вісник Київського Національного університету. – Вип. 22. – К., 1994. – С. 21-28; Білик В. Структура Греко-Католицької Церкви на Правобережній Україні на початку XIX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – С. 306-315.

⁵ Kolbuk W. Koscioly wschodnie na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914. – Lublin, 1992. – 617 s.; Nabywaniec S. Archidiecezja Kijowska w okresie rządowno Arcybiskupa

- Metropolity Felicjana Filipa Wolodkiewicza 1762-1772. – Rzeszow. 1998. – 575 s.; Radwan M. Carar wobec Kosciola greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1795-1839). – Roma-Lublin. 2001 – 483 s.
- ⁶ Kolbuk W. Koscioly wschodnie na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914. – Lublin. 1992. – S.54.
- ⁷ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – пер.половини XIX ст. - К., 1991. - С. 18.
- ⁸ Radwan M. Kosciol greckokatolicki w zaborze rosyjskim okolo 1803 roku. – Lublin. 2003. – S. 15-16.
- ⁹ Крижанівський О. П. - Вказ. праця. - С. 20.
- ¹⁰ Білик В. - Вказ. праця. - С. 309.
- ¹¹ Radwan M. – Kosciol greckokatolicki... – Ń. 14.
- ¹² Radwan M. Вказ. праця. - С. 15. 145-158.
- ¹³ Білик В. - Вказ. праця. - С. 312.
- ¹⁴ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі РДІА СПб). - Ф. 797, оп. 6. спр. 23242. арк. 62.
- ¹⁵ Державний архів Волинської області (далі ДАВО). - Ф. 382, оп. 2. спр. 33. арк. 36.
- ¹⁶ Radwan M. - Вказ. праця. - С. 41.
- ¹⁷ Kolbuk W. - Вказ. праця. - С. 85-86.
- ¹⁸ ДАВО. - Ф. 382, оп. 2. спр. 226 арк. 1-2.
- ¹⁹ ДАВО. - Ф. 382, оп. 2. спр. 295. арк. 11.
- ²⁰ РДІА СПб. - Ф. 797, оп. 6. спр. 23102. арк. 1-3.
- ²¹ РДІА СПб. - Ф. 797, оп. 6. спр. 23102. арк. 1-9.
- ²² Центральний державний історичний архів в Києві (далі ЦДІА України в Києві). - Ф. 442, оп. 413. спр. 3. арк. 2-10, РДІА СПб. - Ф. 797, оп. 6. спр. 23100. арк. 1-3.
- ²³ ЦДІА України в Києві. - Ф. 442, оп. 413. спр. 3. арк. 2-10.
- ²⁴ Nabywaniec S. Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rzadow Arcybiskupa Metropolity Felicjana Filipa Wolodkiewicza 1762-1778. – Rzeszow. 1998. – S. 260.
- ²⁵ РДІА СПб. - Ф. 797, оп. 7. спр. 23176. арк. 15.
- ²⁶ РДІА СПб. - Ф. 824, оп. 1. спр. 32. арк. 1-2.
- ²⁷ РДІА СПб. - Ф. 797, оп. 9. спр. 25736. арк. 1.
- ²⁸ РДІА СПб. - Ф. 797, оп. 9. спр. 25736. арк. 4.
- ²⁹ ЦДІА України в Києві. - Ф. 442, оп. 413. спр. 3. арк. 77-196.
- ³⁰ ЦДІА України в Києві. - Ф. 442, оп. 413. спр. 3. арк. 78-196.
- ³¹ ЦДІА України в Києві. - Ф. 442, оп. 1. спр. 1805. ч. 1. арк. 128; Ф. 442, оп. 413. спр. 3. арк. 337-338.
- ³² ДАВО. - Ф. 382, оп. 2. спр. 94. арк. 25-26.
- ³³ РДІА СПб. - Ф. 796, оп. 111. спр. 95. арк. 5.
- ³⁴ Radwan M. - Вказ. праця. - С. 148-153. 156; ЦДІА України в Києві. - Ф. 442, оп. 1. спр. 1805. ч. 1. арк. 128.
- ³⁵ Kolbuk W. – Вказ. праця. - С. 132.
- ³⁶ Radwan M. - Вказ. праця. - С. 120-145.
- ³⁷ Radwan M. - Вказ. праця. - С. 145-156. ЦДІА України в Києві. - Ф. 442, оп. 1. спр. 1805. ч. 1. арк. 128.
- ³⁸ РДІА СПб. - Ф. 823, оп. 3, спр. 1408. арк. 12.